

מן הספרות המקצועית

אם יש את נפשך לדעת איך החלו לימודי תקשורת בישראל

חנה אדוני וענת פירסט, מחקר התקשורת והוראתה: דילמות מובנות ופתרונות משתנים. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2006. 157 עמ'.

גבי וימן

יש ספרים שעולה מהם ניחוח מיוחד, ריח של מקומות רחוקים. מספרם של אדוני ופירסט עולה הניחוח החמים והנעים שאפיין את מה שנקרא בשעתו המכון לקומוניקציה, בניין קפלן, גבעת רם, האוניברסיטה העברית, ירושלים. זה ריחו של מקום צפוף ומשפחתי, שבו עשה חקר התקשורת בישראל את צעדיו הראשונים בניהולו של פרופ' אליהוא כ"ץ, שהקים את המכון ועמד בראשו. זה ריחם של חדרים קטנים והומים, עמוסים בניירות ובספרים, שעבדו בהם כ"ץ, יצחק רועה, יהודית אליצור, דינה גורן, אלן רוזנטל, ישעיהו ניר, עקיבא כהן ואחרים, וכולם בניהולה של שוש זילברברג, המזכירה הכול-יכולה של המכון. שם למדו עיתונאים וכתבים שהובילו לאחר מכן את התקשורת הישראלית ושם גם התחנכו תלמידי מחקר שלימים היו לחוקרי תקשורת, ובהם כותב שורות אלה. היה זה מקום אפוף משפחתיות חמימה, חלוציות מחקרית ושותפות אמתית: התככים והמחלוקות הופיעו רק אחר כך. חלקו העיקרי של הספר מוקדש לסיפור הקמתה והתבססותה של המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית בירושלים. בכך הופך הספר למסמך ייחודי המתעד את הקמת התחום האקדמי הנקרא חקר התקשורת בישראל.

יש מי שיקרא ספר זה, כמוני, בעיניים לחות ובגעגועים לימים היפים ההם של צמיחתו של תחום ידע חדש. אך יש מי שיקרא אותו בעיניים אחרות ויבוא חשבון עם מה שדן כספי כינה "ההגמוניה בתוך הדיסציפלינה", דהיינו עליונותו של קו מחקר-אקדמי שעיצבו אליהוא כ"ץ ושיתוף הפעולה עם המכון למחקר חברתי שימושי, שבראשו עמד לואי גוטמן. וכפי שכספי טען בביקורתו:

באקלים אינטלקטואלי של "מדורת השבט" היה קשה לצעירים להכתיב נושאי מחקר חלופיים [...] משום מה, כל מי שניסה לגעת בחקר המוסדות נמצא גולה מחוץ למכון [...] חייבים להציג גם את צדו השני של המטבע: רוב הנושאים [את המכון, לטובת חוגים ואוניברסיטאות אחרות] לא נמצאו ראויים בירושלים, אולי משום שלא היטיבו

* פרופ' גבי וימן, החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה. דואר אלקטרוני: rso343@soc.haifa.ac.il

להשתלב בהגמוניה של המכון. למעשה, כמעט ולא היה מי שההגמוניה חפצה ביקרו, ולא נקלט במכון, ולהפך: מי שנותר במכון לקומוניקציה השתייך להגמוניה או לחלופין, לא נתפס כמסכן את מעמדה... על כן, כל תחום המוסדות, שהיה רלוונטי מאין כמוהו לאנשי מקצוע, נותר נכה לשנים ארוכות: סוגיות שנגעו לתמורות במפת התקשורת – דה-רגולציה בשידור, בעלויות צולבות, פוליטיזציה של השידור הציבורי, תמורות ערכיות וטכנולוגיות במפת התקשורת כמו מחקר היסטורי של התקשורת בארץ – נדחו משיקולים פרקטיים (דברים שנאמרו בסדנה על תולדות המדע הישראלי ואוניברסיטאות מחקר, מכון ון ליר, ירושלים, 2004).

ביקורת זו נעדרת מספרם של אדוני ופירסט, אולי כי המבקרים, כמו גם החסידים, שותפים להערכה הרבה למקום שממנו צמח חקר התקשורת בישראל. גם מי שפנו למוסדות אקדמיים אחרים לא שכחו את מורשת האבות, והחוגים לתקשורת שהקימו באוניברסיטת חיפה, באוניברסיטת תל אביב ובמכללות רבות – היו על-פי המודל הירושלמי (על כך מעידות גם אדוני ופירסט, עמ' 57).

הספר מתאר בפירוט רב ואולי רב מדי (שיעניין בעיקר את המקורבים לתחום) את הקמת המכון לקומוניקציה בשנת 1966 (כלימודי תעודה בשלב הראשון) וקובע בצדק, כי המכון "נוסד בהתאם לתפיסתו המדעית של כ"ץ. זו הייתה מעוגנת בפרדיגמה של המחקר האמריקני האדמיניסטרטיבי שהתמקד בחקר האפקטים (ההשפעות), מבית מדרשו של פול לזרספלד" (עמ' 31). מכאן מתאר הספר את גיוס הסגל הראשוני (מיכאל גורביץ', דינה גורן, ציונה פלד, ברנדה דנט, יהודית אליצור ומינה צמח בתחילת הקריירה שלה). כאשר מסמיכים את המכון להעניק תארים מתקדמים, נקלטת בו גם קבוצת דוקטורנטים ובהם מחברת הספר חנה אדוני, דב שנער, דן כספי ואחרים. קבוצה זו, מציינות אדוני ופירסט, "אחראית במידה רבה לדיפוזיה של התחום ולאופיין של מחלקות לתקשורת במוסדות אקדמיים שונים בהווה" (עמ' 33). המחקר בתקופה הראשונה של המכון נשא אופי פוזיטיביסטי וכמותני, בהתאם לאופי הדומיננטי של הגישה הפונקציונלית שנשענה בעיקר על מתודולוגיה כמותית. מכאן הלך המכון והתרחב בהיקף תחומי המחקר וההוראה, הסגל וכישוריו, תכניות הלימוד והזיקה לפרופסיונליות (שהובילה לגיוס "מורים מהשטח" ובהם דוברים, עיתונאים, עורכים ועוד). עם זאת, מציינות המחברות, "עיון בתכניות הלימוד של המכון באותה תקופה מלמד על המכוונות העיונית" (עמ' 44). תרומה רבה להתפתחות המכון ולעיצוב סדר היום המחקרי שלו הייתה ליחסים הסימביוטיים שלו עם המכון למחקר חברתי שימושי, שותפות שמוקדש לה פרק שלם בספר זה.

השלב השני בקורות המכון חל בעיקר במהלך שנות ה-80: המכון הרחיב את שורותיו ואת תחומי המחקר שלו, במהלך שהמחברות מכנות "ההתבססות וההתרחבות", ונוספו אליו אנשי סגל רבים (גדי וולפספלד, חיים אייל, רפאל ניר, שושנה בלום-קולקה, תמר ליבס, גבי וימן, יוספה לושיצקי ועוד). כאן כבר התגלעה המחלוקת הראשונה: אם להוסיף את תחום השיח והלשון, או שנושא זה שייך למדעי הרוח ואינו מעניינו של חקר התקשורת (המצדדים בצירוף ניצחו). השלב השלישי (1993 ואילך) מתואר בספר כשלב "הפשרה הפלורליסטית". בשלב זה נפתחה תכנית הלימודים לתואר הראשון, שמה

של המחלקה הוסב למחלקה לתקשורת ועיתונאות ע"ש נח מוזס (בזכות מענק נדיב של משפחת מוזס, מבעלי הקונצרן "ידיעות אחרונות"), תחומי המחקר התרחבו ותכנית הלימודים הועשרה. עם זאת, מציינות המחברות, "בתקופה השלישית, על-אף הגידול החד במספר הסטודנטים, לא גדל סגל המחלקה כמתבקש, אלא אף פחת" (עמ' 52). בתקופה זו פרשו לגמלאות רבים (אליהוא כ"ץ, ברנדה דנט, ישעיהו ניר, רפאל ניר, יצחק רועה ושושנה בלום-קולקה) ואחרים עזבו לחוגים אחרים (עקיבא כהן, חנה אדוני ועוד). לדעתי, כאן חל שבר מסוים במעמדה של המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית ועמדת המנהיגות שלה נחלשה, אך מחברות הספר אינן דנות בעניין זה.

הפרק "התרומה הירושלמית לפיתוח התחום במוסדות אחרים להשכלה גבוהה" הוא שיר הלל, ראוי ויאה לדעתי, להשפעת החוג בירושלים על החוגים שקמו אחריו (ב-1994 נפתח החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, ב-1995 – בתל אביב, ואליהם נוספו חוגים לתקשורת במכללות, באוניברסיטה הפתוחה ובאוניברסיטת בן-גוריון). המסקנה ש"למחלקה בירושלים הייתה השפעה על התפתחותן של המחלקות החדשות בממדים רבים" (עמ' 56) היא בהחלט סיכום משקף: "מורשת המכון לקומוניקציה" מצאה את ביטויה בתכניות הלימוד ובמבנה שלהן, בתחומי המחקר וב"פשרות פלורליסטיות" של שילוב בין חוקרים מגישות פונקציונליסטיות-כמותיות וחוקרים מגישות תרבותיות-אתנוגרפיות-איכותניות. הסיבה לכך הייתה ש"ילדי המכון לקומוניקציה" שבגרו היו אלה שהקימו וניהלו את החוגים החדשים ועיצבו את אופיים. עם זאת, כפי שגם מחברות הספר מעידות, המכללות הן ששינו את סדר היום האקדמי לכיוון של לימודים פרופסיונליים. הן עשו זאת בגלל מצוקת כוח אדם אקדמי, ומתוך רצון למשוך מחפשי הכשרה מעשית בתקשורת ולהציב חלופה מתחרה ללימודים העיוניים של חוגי התקשורת באוניברסיטאות. הפרק המעניין לטעמי בספר זה הוא הפרק האחרון: הוא מציג את שתי הדילמות העיקריות של תחום התקשורת באקדמיה הישראלית. הדילמה הראשונה עוסקת בניגוד בין מכוונות אקדמית טהורה למכוונות פרופסיונלית. הדילמה השנייה נוגעת להגדרת גבולות התחום, ועיקרה הניגוד בין גבולות פתוחים וגמישים בחפיפה עם תחומי ידע אחרים לעומת גבולות קשיחים של תחום ידע עצמאי. דילמות אלה לא רק עיצבו את ההתפתחות של חקר התקשורת והוראתה בישראל, כפי שמיטכות המחברות להמחיש, אלא הן יהיו גם אלה שימשיכו לנהל את התפתחות התחום בעתיד על כיוונו השונים והמחלוקות הפנימיות שבו.

הספר נסמך על ניסיון האישי של המחברות ועל מקורות מגוונים (מקצתם מוצגים בנספחים לספר) ובהם מכתבים ותעודות, פרוטוקולים מארכיונים של האוניברסיטה העברית, פרסומים של מכון גוטמן בירושלים (המכון למחקר חברתי שימושי), תכניות לימודים וידיעונים של המחלקות לתקשורת במוסדות האקדמיים בישראל, וכן על ראיונות עם חוקרים בכירים בתחום זה. אם יהיו בעתיד מי שיבקשו להתחקות אחר שורשיו של תחום התקשורת באקדמיה הישראלית ובכלל זה הלבטים, הדילמות והחזון של מייסדי התחום – הם ימצאו בספר זה אוצר עשיר במידע וגם את הניחוח המיוחד של "הימים שהיו".